

Jarina, Jakub

Prolog

In: *Na rozhraní světů : fantastická literatura v mezioborovém zkoumání.*
Dědinová, Tereza (editor). Vydání první Brno: Filozofická fakulta, Masarykova
univerzita, 2016, pp. 35-38

ISBN 978-80-210-8441-4

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/136775>

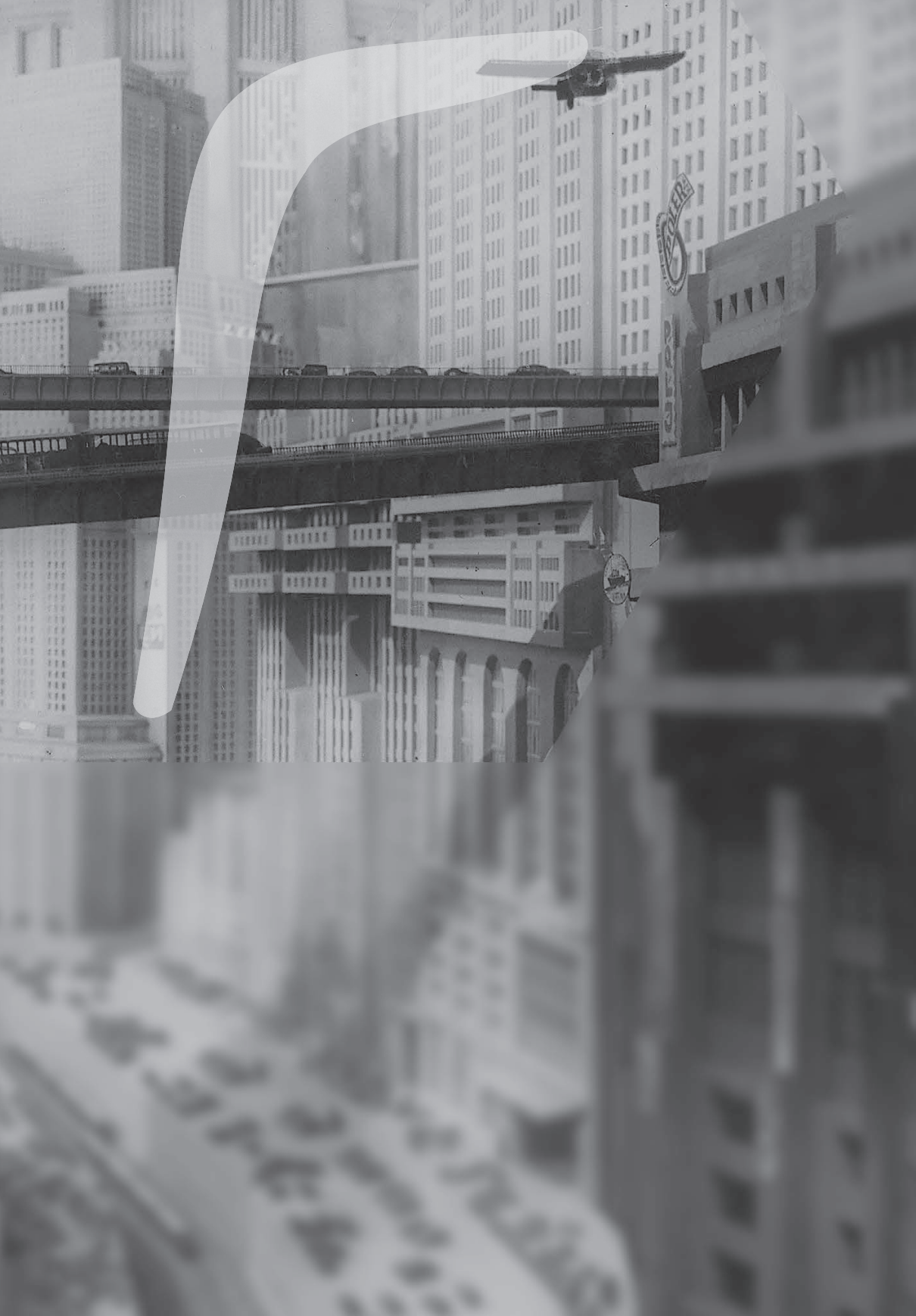
Access Date: 06. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

○ **utopičnosti** v literatuře

PROLOG

Období humanizmu dalo lidskému snění o spokojeném životě v přívětivém světě novou podobu. Vysněná země rovnosti a všeobecného blaha vystoupila z mlhy nábožensko-mystických představ a stala se dosud neznámým místem na mapě našeho světa. Štěstí a blahobyt neměly již být darem od Boha či zázkakem přírody, ale důsledkem přijetí nové společenské smlouvy organizující život optimálním způsobem. Ne již pozemský ráj či pohádková země hojnosti, ale obec zbudovaná vlastními silami coby vrcholný důkaz lidských schopností.

Takové obci udělí roku 1516 Thomas More jméno Utopie. Jeho *Knížka vpravdě zlatá...* vytvoří formální rámec, který plejáda dalších autorů zaplní vlastními představami o ideálním společenském zřízení a prostředcích, jak ho dosáhnout. Utopické místo se během té doby přesune z jiného prostoru do jiného času, dojde k rozvíjení i vynechávání rámcového vyprávění o vstupu do utopického prostoru, ovšem základní forma zůstane v zásadě stejná: zevrubný popis reálně neexistujícího společenství, jehož uspořádání je ne-li dokonalé, pak alespoň výrazně lepší autorova vlastního světa.

Utopie jsou literaturou zasvěcenou snu, zrcadlem našich tužeb a nadějí. Ovšem co je sen než prelud a halucinace. Stavíce zhusta na apriorních univerzálních principech a spekulativních představách o lidské povaze, představují klasické utopie iluze, které se při doteku s realitou rozpadají a hrozí zvrátit se ve vlastní negaci. Univerzalistický a spasitelský rozměr většiny utopií nutně vede k otázce, co s těmi, kteří si ideální společnost představují jinak. Realizace dokonale organizované obce se při nedokonalosti a heterogenitě člověčenstva neobejde bez nátlaku a útlaku. Nejlepší ze všech zemí tak vrhá temný stín, který je tím zřetelnější a hrozivější, čím více se blíží uskutečnění. Právě v devatenáctém století, kdy se vysněná země zdála být téměř na dosah, důvěra v rozum, pokrok a univerzální štěstí pro všechny vážně

oslabuje. Pozdější zkušenost totalitních režimů, holocaustu a dvou světových válek pak utopii připraví o poslední zbytky kredibility. Pro poválečnou společenskou diskuzi se kritika utopí stává jedním z velkých témat a řada autorů – za všechny jmenujme alespoň Karla Poppera (2013), Rogera Scrutona (2010) či Stevena Pinkera (2011) – neodmítne utopie pouze jako politický naivismus, ale především jako zdroj totalitarismu, uzavřenosti a ideologicky motivovaného násilí.

Změna postoje se projeví i v literární produkci. Negativní utopie, dosud spíše nečetný protějšek pozitivněutopických fikcí, ve dvacátém století zcela převáží. Cestovatele poznávající bezchybné zřízení smyšlených zemí nahradí protagonisté svádějící zoufalý boj o život se zvráceným řádem. Toužebné sny utopistů se promění v noční můry: utopický žánr bude nově vyjadřovat především pocity strachu, úzkosti a odcizení. Pomíneme-li propagandistická vyprávění socialistického a kapitalistického realismu, dostane se pozitivní utopii výraznějšího oživení pouze v rámci revizionistických science fiction tzv. nové vlny šedesátých a sedmdesátých let. Jinak se ovšem literatura, stejně jako filozofie, ve dvacátém století ponese ve výrazně antiutopickém tónu.

Směst utopie ze stolu coby nebezpečná fantasmata ovšem znamená vylévat s vaničkou i ono příslovečné dítě. Řada ideálů současné doby se po dlouhou dobu realizovala právě na stránkách četných utopí. Morovi Utopijci jsou tolerantní ke všem vyznáním (pravda, kromě ateismu), v *Nové Atlantidě* Francise Bacona vede uplatňování vědeckých poznatků ke zvyšování všeobecného blaha, *Vyprávění o slavném království Makarijců*, přisuzované Gabrielu Plattovi, zase líčí výhody veřejné zdravotní péče. K pravidelně se objevujícím atributům utopických společností patří i rovnost všech lidí bez ohledu na rasu či pohlaví, všeobecné vzdělání či sociální zabezpečení. V neposlední řadě pak díla utopistů obohatila náš slovník o pojmy jako pornografie či feminismus... Utopie se zkrátka značnou měrou podílely na formování našeho světa a postupném zlepšování společenských poměrů. Spojují-li kritici utopie s totalitními režimy, je třeba vidět podobné spojení i mezi utopiemi a všeobecným volebním právem, omezenou pracovní dobou nebo zájmem o ekologická témata. Nabízí se otázka, zda to něco závažného vypovídá o žánru jako takovém.

Utopie nelze spojit s žádným konkrétním politickým programem či ideálem: tak jako jsou si jednotlivé texty blízké kompoziční i tematickou výstavbou, tak pestré jsou z hlediska proklamovaných tezí. Model ideální společnosti může být stejně tak archický i anarchický, elitářský i egalitářský, autoritativní i liberální. Formou vlády je jednou monarchie, jindy teokracie, meritokracie či demokracie. Jedni utopisté žádají přísnou eugenickou kontrolu, jiní volnou lásku; jedni vidí cestu ke štěstí v technologickém pokroku, jiní v ušlechtilém divošství. Rozmanitost utopí do značné míry ilustruje dějiny idejí judeo-křesťanské civilizace, především ale vypovídá o tvarující síle literární formy: prakticky jakékoliv společenské uspořádání lze vylíčit jako ideál blaženosti stejně jako peklo na zemi. Uvěřitelnost je spíš záleži-

tostí narativních strategií: zevrubného popisu, smyslu pro detail a psychologizaci. K přechodu z pozitivní utopie k negativní stačí změnit vypravěče.

Přestože se vyjadřují k politickým tématům, zůstávají utopie především fikcí. Uvažovat o nich jako o nákresech či projektech, poměřovat je kritérii realizovanosti či realizovatelnosti znamená zužovat jejich významový potenciál. Podle Darko Suvina není utopie stavem, který by mohl být realizován, ale spíše metodou, kterou je možné aplikovat (SUVIN 2010: 34). V čem by taková metoda měla spočívat? Odhlédneme-li od utopie jako maskovaného politického manifestu, otevře se nám především jako hra s alteritou. Jakkoliv různorodé, všechny utopie představují společenskou smlouvu, jež je v rozporu s uspořádáním společnosti, z níž autor promlouvá. Utopie tak funguje jako virtuální prostor, v němž mohou být vytvářeny a promyšleny alternativní společenské systémy. Karl Mannheim (1991) právě pro tuto vlastnost staví utopie do protikladu s ideologií: zatímco ideologie podporuje, upevňuje a reprodukuje stávající řád, utopie jej při svém zřeteli k možnému překračuje. Podle Frederica Jamesona (2007) nám radikální odlišnost utopií pomáhá uvědomit si existenci jistého ideologického pouzdra, v němž jsme uzavřeni a jehož hranice považujeme za hranice možného: jinými slovy, utopie nás konfrontují s vlastní neschopností si utopii představit. I tady se nabízí paralela se snem. Jak freudovská psychoanalýza, tak současná neurověda spojují snění s oslabenou činností systémů pro racionální kontrolu – díky tomu se mohou sny řídit svou vlastní surreálnou logikou a zřejmě i díky tomu je obvykle vnímáme jako realitu, navzdory vši nesmyslnosti (SOLMS, TURNBULL 2014: 202–204). Podobně umožňuje utopický prostor zvrátit a opustit zažitou logiku věcí a pracovat s představami, jež se z hlediska zkušenosti a zdravého rozumu mohou zdát pofidérní.

Sen ani utopie ovšem nevznikají z ničeho. Podle některých výzkumů jsou sny produktem snahy mozku zpracovat podněty, které ve spánku zaujmou naši pozornost, ať už jde o vzpomínky, pocity nebo smyslové vjemy (IBID: 200–202). Podobně i utopie zpracovává dobové problémy, myšlenky a představy o světě i člověku. Nepouští-li například More do své Utopie ovce, není to výsledek abstraktní, racionální politické úvahy, ale (jak ukazuje Ondřej Pomahač ve svém příspěvku) odraz jednoho z tíživých problémů Anglie patnáctého století. Ostatně Morova *Utopie*, jež svým ironickým názvoslovím a satirickými margináliemi umně balancuje na hraně mezi konstrukcí ideálu a jeho zesměšněním, dává větší smysl jako zrcadlo společnosti než politický projekt. Tváří v tvář radikálně odlišné ideální obci zřetelně vyniknou nedostatky autorova či našeho vlastního světa. Přestože výtvoři Morových následovníků budou vesměs postrádat tuto dvojznačnost, významové tření mezi nedosažitelným ideálem a nedokonalou skutečností zde bude stále implicitně přítomné.

Tento kritický vztah k realitě bývá v negativních utopiích mnohem zřetelnější. Jestliže se hra zrcadel pozitivních utopií odvíjela od kontrastu, negativní utopie využívají zhusta hyperbolu, v níž se určité aspekty reality dovádějí ad extremum.

Navzdory obvyklému zasazení do budoucnosti tak hyperbolizovaný teror představuje spíše alegorii aktuálních společenských problémů. Kanonické texty Zamjatinovy, Huxleyho, Orwellovy či Bradburyho vznikaly coby reakce na reálně existující problémy a tendence, ať již šlo o porevoluční vývoj Sovětského svazu, uplatňování zásad taylorismu a fordismu v průmyslové výrobě nebo rozšíření masových médií. Příspěvek Heleny Ulbrechtové pak zdůrazňuje spojitost mezi současnou vlnou ruské negativněutopické prózy a politickým působením Vladimira Putina. V české utopické tradici je tento aspekt zvlášť patrný. Již meziválečné žánrové texty Karla Čapka a Jiřího Haussmanna jsou zřetelnou reflexí soudobých událostí, čímž v zásadě předjímají funkci negativních utopií v české literatuře následujících desetiletí: v období reálného socialismu se stávala především satirickým či alegorickým odrazem každodenní skutečnosti. V negativněutopických textech Egona Bondyho či Ivana Kmínka se pak utopický a reálný svět prolínají, takže v Bondyho paleolitickém světě postavy hovoří o ideologii, Straně a soudružství a Kmínkova vzdálená budoucnost v detailech splývá s reáliemi normalizačního Československa. Opona odlišného časoprostoru prosvítá a trhá se, vzniklými otvory mohou čtenáři spatřit svůj vlastní svět.

Pozitivní a negativní utopie tak nemusíme vnímat jako protikladné náhledy na možnosti společenského vývoje. Oba typy textů spíše zapojují odlišné strategie k dosažení stejného cíle: fantastické novum, model společnosti umístěný v odlišném časoprostoru, umožňuje jasnější nasvícení stávající skutečnosti. Ze snu o utopii se probouzíme poučení o našem vlastním světě.